

Айтай Б.С. *

т.ғ.к., аға оқытушы, ОҚМПУ, Шымкент, Қазақстан
ЖАБАЙ БАТЫР ЖӘНЕ ЗАР-ЗАМАН ОҚИҒАЛАРЫ

Автор корреспондент: bahadur.aitai@mail.ru

Түйін: Мақалада тарих ғылымының танымдық қарымын арттыратын батырлар институтының даму шыңы болып табылатын XVIII ғасырдың зар-заман кезеңіндегі оқиғалардан дерек беретін және сол деректердің ішіндегі Жабай батырдың рөлі көрсетіледі. Автордың пайымдауынша, Ташкент және соның атырабындағы сол кезеңде орын алған ірі оқиғаларға негізінен батырлар араласқан, олардың ішінде жастығында батыр, егде жас шағында әулие атанған Жабай бабаның тұлғалық қызметі сипатталған. Жабай батырдың қазақ-қалмақ, қазақ-қырғыз және қазақ-бұхарамен болған қайшылықтарына қатысты ойлар білдірілген. Ташкент ұлтымыздың көптеген ұлыларының мекен еткен, қызмет еткен, мәңгілікке жәй тапқан орны. Жабай бабаның өмір тарихының көп бөлігі де осы қала мен оның атырабында өтіпті. Ұлық бабасының елге қызметін көрсетуді мақсат еткен және оны дәріптеуді шешкен оның бүгінгі ұрпақтарының әрекеттерін мен де зор ылтпатпен қабылдаймын.

Кілттік сөздер: Жабай батыр, тұлға, әулие, жер, бірлік, Ташкент, шежіре, Абылай, ту ұстаушы.

Халқымызда «жеті атасын білмейтін ер жетесіз, жеті ғасыр тарихын білмейтін ел жетесіз» деген нақыл бар. Тегін білу, руын тану - ағайын арасындағы бірлікті нығайтып, қаймағы бұзылмайтын ынтымаққа жетелейтін адамгершілік-туыстық қатынас. «Туған жерге туынды тік» деп қазақ атам бекер айтпаған. Тарихи білім ауыл, өңір шежіресін оқудан, зерттеуден басталады. Ауылының тіпті өңірінің шежіре-тарихын жақсы білген кісіні оқығаны мен танымы бар азамат екен дейді. Қай елге қонақ болып барсаң немесе құда-жекжат болсаң алдымен, елің кім, кімдерің бар?-деп сұрайды. Бұл әдет. Осы сұраққа жауап бере алмай қалған бірқатар замандастырымды көрдім. Өзінің ата шежіресін білмейтін, қайдан келгендігінен хабарсыздар өкінішке орай арамызда әлі де бар. Рухани жаңғыру дегеніміздің өзі, алдымен өзінді-өзің тану, қайдан келдім?, кіммін?, қандай құндылықтарға иеміз?, деген сұрақтарға жауап табу. Биік адамзаттық өркениетке кіммен және қалай жетеміз? деген мәңгілік құндылықтар тағы бар. Оған қол жеткізген халықтар әлемде санаулы ғана. Олар әдебиеті, өнері, ғылымы мен тарихымен мақтана алады.

XVIII-XX ғасырлар аралығында Ресей ғалымдары түрік халықтарының тарихын зерделеуге көп күш жұмсады. Нәтижеде, ұлы империя құрған және Руське өз өктемдіктерін жүргізген жігері мықты халықтар болғандығын танып, білген. Оларды ежелден Русьтің қас-дұшпаны, қатыгездік пен өлім әкелген «жыртқыш» ретінде өздерінің мемлекеттік рәміздеріне оюлап салғандығын көрген. Түріктер туралы бұл тарих пен ұғымдар қатты ойландырды. Мұны «славян тарихына қауіпті» деп тауып, Русьтің тарихын жаңаша көзқараспен жазу үшін бұрынғы дереккөздер өзгертілді немесе жойылды. Түрік тектес қайраткерлерді «пантүрікшілдікте» айыптап, түрік атауын «тюрк» деп бұрмалаған шовинист ғалымдарына мемлекеттік грамоталар, бағалы сыйлықтар, кеңестік кезеңде Лениндік сыйлық, Социалистік Еңбек Ері атағын беріп марапаттап жатты. Ғалымдармен бірлесіп жүргізген отаршылдықтың құйтырқы бұл саясаты өз жемісін берді. Кеңес өкіметінің «ортақ халық», «коммунизм құрамыз» деген жауынгер идеологиясы халықтың рухы дегенді «догмаға» балап, халқымызды мәңгірттікке, тіпті құрып кетуге айналдыра жаздады. Оны еліміздегі бірқатар қала тұрғындарының деградацияға ұшырауынан да көруге болады. Белгілі тарихшы Ханкелді Әбжанов бұл жөнінде: «Ұлы державалық менмендік, 1917 жылғы революциямен келген үздіксіз қуғын-сүргін және тоталитарлық-идеологиялық өктемдік төл тарихымызды бәсі биік ұлттық құндылыққа айналдыру құралы – методологияны жергегінде тұншықтырды, оның орнына өтірік пен шындықты мидай араластырған, сана мен намысты дұрыс ұстанымнан адастырған партиялық-

материалистік методологияны бекемдеді»[1] деп жазады. Десек те қазақ тарихында баяндалатын жау жалғыз орыс үкіметі емес еді. Қазақтың жері мен суына жанталасқан шығыс пен оңтүстіктегі хандықтар да аяусыз ауыз салды. Қазіргі ұрпақтар санасында берік орныққан қазақ-қалмақ шиеленістері негізінен оңтүстікте және қазақ-қоқан жанталасының шешуші шайқастары да осы жерде орын алды.

Сыртқы жауға да, рухани жұтаңдауға да қарсы тұра алған біздің оңтүстік. Зиялы жұрт оңтүстікті ұлысымыздың ұйытқысы, Қазақстанның рухани астанасы деп біледі. Өйткені, қазақ тарихындағы қазақтың алғашқы мемлекеттері, мемлекеттілік осы өңірде пайда болды. Мемлекеттің қара шаңырағы. Қазақстанның басқа өңірлеріндегідей ішкі пыстырарлық той бізде өтпейді. Оңтүстіктің тойы-төрт түстікке ортақ той. Ұлттың тойындай той етіп ұйымдастырылады. Көріп, тамашалап отырып уақытыңның қалай өткенін байқамай да қаласың. Құт қонған, бақ дарыған өлке. Дарындылары көп, әулиелері мол жер. Оңтүстік дегенде ең алдымен көз алдымызға үнемі Отырар, Сайрам, Түркістан, Шымкент шаһарлары мен өңірдің киелі орындары келеді. Біз тағы бір рухани орталық саналған Ташкентті және оның атырабын ұмытып кетіп отырамыз. Ташкент қаласының маңы және облыстарында көптеген қазақ руларының атауымен аталатын ауыл-махалаларды кездестіруге болады. Айталық, «Арғин овул», «Болта», «Жауқашти», «Жаңғабой», «Оранши», «Мамыт», «Қаңғли», «Сосбақа», «Болғали», «Сирғали», «Қибрай», «Оқкутай», «Салмалик», «Жанбирши» т.б.

Ташкент ұлтымыздың көптеген ұлыларының мекен еткен, қызмет еткен, мәңгілікке жәй тапқан орны. Жабай бабаның өмір тарихының көп бөлігі де осы қала мен оның атырабында өтіпті. Ұлық бабасының елге қызметін көрсетуді мақсат еткен және оны дәріптеуді шешкен оның бүгінгі ұрпақтарының әрекеттерін мен де зор ылтпатпен қабылдаймын.

Біз мемлекетіміздің тарихын түгендеу ісін саясиландырып жіберетін әдетіміз бар. Жазба деректерде ойып-ойып орын алған тұлғаларымызды оқулықтарға аямай енгіздік. Әлі күнге дейін ауыз деректеріндегі, жергілікті аңыз-әңгімелерде айтылатын тұлғаларға күдіктене қарап келеміз. Өлке құрған, ауыл құрған аудандық, ауыл деңгейіндегі қайраткер тұлғаларды іздеу ісіне Елбасының өз жолдауында «өлкетануға көңіл аудару қажет» деп айтылған сөзінен кейін ғана жергілікті әкімдік пен мұғалімдер кірісе бастады. Осылайша, өлкетанушылық білімді қалыптастыру заман талабына айналды. Көшелер мен жер-су аттары өзгерді және мүсін-ескерткіштер көптеп қойылуда, ал олардың тарихын үйрену, дәріптеу ісі кенже қалып отырған секілді. Оларды елдің көзіне көрсетіп қойған соң, олар туралы мәліметтер оқу құралдарына еніп, танымдық жиындарда аттары жиірек айтылуы тиіс, туристердің барып көретін орнына айналуы қажет. Әйтпесе, «күнкөсемдерге» қойылған ескерткіштер секілді, біркүні ауыстырылуы ықтимал. Десек те, өзінің кіндік қаны тамған жерін сыртқы жаудан қорғаған батырлар, елінің тыныштығы үшін аянбай күрескен қайраткерлер және аталы сөз, ғибратлы іс қалдырған тұлғалар туралы ескерткіштер мен жазбалар халық жадынан ешқашан жоғалмайды. Тарих әділ. Тарих батыр ұрпақтарының мұрасын мәңгілік мұра деп қабылдап, дәріптеп отырады.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Ұлы тұлғаларын білмейінше, бірде-бір дәуірді дұрыстап тану мүмкін емес. Адам тағдырының айнасынан біз тарих көшінің жүрісін ғана аңдап қоймаймыз, оның рухын, тынысын сезінеміз. Сондықтан да халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай қиын-қыстау жағдайда оны адал орындаудан жалтармаған адамдар қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім жұртының нағыз азаматы болып қала берген. Тарихтың қай кезеңінде болсын, олар өз ұлтының бетке ұстар мақтанышы болып келген. Ол – ол ма, белгілі бір мағынасында олардың өздері де халық тарихының тұтас дәуіріне татыған, халқының бағытынан жаңылмай тәуелсіздікке бастайтын жолын нұrlандырған ел тарихының шамшырақтары болған» [2]. Дәл осы теңеу Жабай бабаға да арналғандай. «Ақ тулы Сіргелі Жабай батыр» [3] атты ғылыми-танымдық зерттеулер жинағында аты аңызға айналған батыр бабамыз туралы тарихи деректер, аңыз-әңгімелер мен жырлар, шежірелік мәліметтер берілген. Осы жинақты оқи отырып, Жабай

бабаның батыр да, әулиелік келбетіне тәнті боласың. Әсіресе, оның тікелей ұрпақтары болып келетін Ерген Айтбаев пен Еркебай Бүрлібайұлының келтірген мәліметтерімен қатар шежіреші тарихшы Момбек Әбдікәрімнің деректері көңілге қуанышты ой салады.

Жабай бабаның шыққан тегі Ойсыннан тарайды. «Ойсын»-Ойсыл баба деп те жазылып жүр. Батырлық, жауға қол бастау және ел басқару, елді біріктіру қабілеті Жабайдың ұлы бабасы Ойсылдан тараған деп айтуға негіз бар. Өйткені, мұндай асыл қасиет ұрпақтарының барлығына бірдей қона бермейді. Тек текетірес заманда, ел басына күн туған сұрапыл кезеңде таңдаулы адамға ғана қонады. Ойсыл бабаның белгілі тарихи тұлға болғандығын танымал тарихшы Мұқтар Қожа «Алтын Орданың беклербегі-Ойсыл баба» [4] атты мақаласында жан-жақты дәлелдеп, көрсеткен. «Отыз ұлды Ойсыл немесе Сіргелі ұрпақтары» атты аңыздағы ханның Алтын Орда тағын 1342-1357 жылдары иеленген Жәнібек екендігін айқындап берген. Ойсыл беклербек Алтын Орданың дәуірлеп тұрған Өзбек пен Жәнібек хандардың билік құрған заманында, яғни XIV ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрді. Ол Өзбек хан кезінде Алтын Ордада ханнан кейінгі ең жоғары мемлекеттік қызметті иеленіп беклербек - «бектердің бегі» аталды. Арабтың атақты саяхатшысы Ибн Баттутаның жазуынша[5], ол «ұлыс бастығы, бектердің бастығы. Мен онымен кездестім; ол сұлтанның қызына үйленген екен...» деп жазыпты. Демек, ол империяның әскерін басқарды, көрші елдермен қатынастарды реттеп отырды, Ислам дінін таратуға атсалысты. Кейбір зерттеулерге қарағанда оның бір баласы Қырымды басқарған. Жасы келген кезде аяғы ауырғанына қарамай маңызды мәжілістерге қатысу үшін қызметшілері көтеріп апарып, әкеліп тұрды. Ол ханның қызын алып ханға әйелдікке туған қызын берді.

Ерген Айтбаев «Жабайдың арғы атасы Ойсын, одан Құбасай (Сіргелі) , одан Таңатар, одан Тәжімбет, одан молда Әзімбет (Әзімбай), Әзімбеттен — Алыбай, Толыбай, Қалыбай деген үш бала болған. Қалыбай үйленген соң дүние салады»[3,194 б] деп көрсетеді.

Алыбай мен Толыбай жауға үнемі бірге аттанған ағайынды батырлар болған екен. Бұл жәйлі белгілі шежіреші Момбек Әбдікәрімұлы «Хақназар ханның тұсындағы бір шайқаста екеуі басқалардан ерекше көзге түсіпті. Содан Алыбай – ерді батыр, Толыбай – жайдақ батыр атаныпты. Мұның соңғысы ұрысқа атқа жайдақ мініп түседі екен. Жайдақ атанған Толыбайдың сүйегі Қарқаралыда қалған. Көкшетаудағы бір көл осы кісінің құрметіне «Толыбай көлі» аталған.. тек, Толыбай өлер алдында Арғыннан тоқалдыққа бір қыз алып, ұл сүйеді. Қазір Бурабай маңындағы Арғынға жатып жүрген қалың Қуандықта Толыбай деген жіктеліс бар. Олар осы Толыбайдың әлгі тоқалынан туылған үрім-бұтақтар. Бірде Алматының аэропортында бір қариямен атүсті танысып, осы жайында азын-аулақ әңгіме естіген едім. Сонда ол қария: «Арғынға жатқанымызбен, біздің түбіміз Қаратаудағы Үйсін Толыбай батыр екен» дегенді айтты. Мен оған: «Толыбай Үйсін емес – Ойсыл. Өйткені, Үйсіннен шыққан Толыбай деген батыр жоқ», - дедім. «Біз үшін Ұлы жүздің бәрі Үйсін ғой» деді күліп. Ең өкініштісі, сол қарияның адресін алып қалмаппын. Еңкіш тартып қалған адам еді...»[6] деп жазады. Бұл әбден мүмкін, жаугершілік заманда Толыбайдың дүйім Арғынның атығой-қарауыл рулары мекен еткен Көкше жеріне баруы, онда Арғыннан тоқал алуы, одан бір ұлдың сүюі, бүгінде олардан бір қауым ел болуы секілді тарихта мысалдар көп. Мұны Момбек ағамыз секілді шежірешілер пайымдамаса кім пайымдай алады, оны біліп, жазып алуға көңіл аударма қояды дейсің?.

Хақназар ханның билікке 1538 жыл келгендігі анық болса, Хақназардың тұсындағы бір шайқаста ағалы-інілінің ерекше көзге түскені бар болса, олардың халық ауызына ілігуі әбден мүмкін. Хақназар хан 40 жыл билік құрды.

Е.Айтбаев «Жабай тоқсаба. Қазыбек ата» атты [3,194б] зерттеуінде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген Төлеш ақынның:

Алыбай мен Толыбайым,

Есімханның үзеңгелес жолдасы.

деген жыр шумағынан үзінді келтіреді. Осы үзіндіден Алыбай мен Толыбай батырлардың Есім ханға да үзеңгілес болғанын көріп отырмыз. Демек, олар Есім ханның тұсында кемі

60-тан асқан шағы болған деп топшылауға болар. Олардың соңынан Ташкент өңірінің Сіргелі тайпасының рулары толық ерген деуге хақымыз бар. Есімнің ағасы Тәуекел хан Түркістан, Ташкент, Ферғананы өз иелігіне қосты. Тәуекел ханның Орталық Азияға жорығы алдын-ала көп жылдар бойы Есім сұлтанмен бірге дайындалған, нақты мақсаттарға жұмылдырылған күрес болатын. Қазақ хандарының Түркістан өлкесін билеуіне нақшбанди тарихатын ұстанушы шайхтарының оң батасынан кейін кең жол ашылғандығын белгілі шығыстанушы, тарихшы М.Қ.Әбусейітова өз зерттеуінде көрсетеді[7]. Есім ханның Ясауи жолын ұстанғандығы тарихқа мәлім.

Жабай бабаның ер жеткен шағында қазақ-қалмақ соғысының өршіп тұрған кезі, оған ел ағалары жауға қарсы қол жинау ісіне аса көңіл аударып, күндіз-түні тыным таппай жүрген кезең еді. Оған Жабайдың өз тайпаластарынан жасақ құрып немесе құрылған жасақтың қолын бастап батыр атануы ірі жетістік. Кез-келген жігіттің он басы, жүз басы болуға шамалары жете бермейді. Тіпті ту ұстаушы болудың өзі үлкен абырой саналатын. Оған білектің күші ғана емес ақылдың да күші керек. Абыройлы артқан текті тұқымнан шыққан болуың да маңызды.

Қалмақтарды шығыстан Циндік Қытай өкіметі қыспаққа ала бастаған соң шамамен 1752-1754 жылдары олар өңірден кетуге мәжбүр болды. Тура бір ғасырға созылған жоңғарлардың оңтүстікке жасаған шабуылдары осы жылдары біржолата тоқтады. Десек те олармен шиеленістердің алдын - алу оңай болған жоқ. Олармен қарсылықты, мәмілегерлікті дұрыс жолға қоя алмағынымызда ұлт ретінде жойылып кету қаупі төнген еді. Оған әрине Салқам Жәңгір ханның, Тәуке ханның, Абылай хан мен олармен қатарлас болған би-батырларымыздың қайтпас қайсарлығы, ерік-жігерлері басты себеп болғандығын да атап айтуымыз қажет.

Тәтіқара жырындағы
Жуан қарны іркілдеп,
Қытай қашып келеді.
Әзірейлдей зіркілдеп,
Жабай қуып береді.

.....
Қожаберген жыраудың «Елім айындағы»
Ұрыста қиындыққа шыдай берсек,
Қалмаққа қырылатын келер кезек.
Табағын жаудың өзіне қайтар тартар
Бөгенбай, Ерсары, Асқап, Жабай, Көшек...

деген жыр шумақтарының тарихилығы жағынан зор мәнге ие[3,196б], осы маңызды мәліметтерді Е.Айтбаев Жабайдың астында «Кертөбел» деген арғымақтың болғандығын дәлелдей көрсетеді. Жырлардағы Жабай, Жабай Қазыбекұлы болса, оның «Кертөбел» деген арғымағымен жауды қуған болса, оны Тәтіқара өз жырына қоса, онда бұл Жабайдың батыр атанғандығының толық дәлелі. Сонымен қатар, Жабай батыр ұстаған Сіргелі тайпасының жауынгерлерінің ақ туы бүгінге дейін ұрпақтары сақтап қойған болса, онда оларға бұдан артық заттай деректің қажеті жоқ.

Абылай қазақтың үш жүзіндегі дерлік барлық батырларын жауға қарсы жұмылдырады. Жабай батырдың қытайларды қуған шайқастар 1755-57 жылдарда орын алды. Елге аты мәлім бірде бір батыр қытайға қарсы соғыстан шет қалуға тиіс емес еді. Қытайдың императоры Цян-Лун «егер әскерді дереу жорыққа шығармасак, қазақтардың жолы болады да, олар өз пайдасына жетеді» [8, 248 б.] деген өз генералдарына жіберген хатындағы дерек Пекин архивінен алынған. Бұл жерде жоңғар ханы Бороталда Давацидің жақтастарын талқандаған қазақ жасақтарының жеңісі айтылып отыр. Жоңғарлармен соғыстың өз пайдасына шешілуін көздеген Абылай айлалы, астарлы саясат жүргізіп қоймады, небір жойқын ұрыстарда соғыс ісін жетік меңгерген, бес қаруы бойына сай батырларын тастап, қолбасшылық қарым-қабілетін таныта білді.

1756 жылдың көктемінде Абылайға пана іздеп қашып барған жоңғардың соңғы

билеушілерінің бірі Әмірсананы ұстап беруді үзілді-кесілді талап еткен грамота жіберілді. Егер ұстап бермесе үлкен армиясын шығарып, қазақтарды толық жойып жіберетіндігін де мәлімдеген. Бұған секемденген кей сұлтандар мен билер, ақсақалдар Абылайға өз райынан қайтуға шақырғаны да бар. Бірақ, Абылай қытайлықтарға қарсы тұруға бекем шешім қабылдайды.

1756 жылы қазан айында қытайлардың Бөгенбай батырдың топтарымен шайқасы болды. Есіл жағасында қытайдың батыс және солтүстік атты екі армиясының бірігуінің сәті түсті. Цин әскерлері өте қиын жағдайға ұшырады. «Аттарымыз болдырды. Қатаң қыс түсті. Аттар, басқа да мал мен азық-түлік әлі де келіп жеткен жоқ ... Хат жазып асықтырып отырмыз ... Қысты бұл арада өткізу мүмкін емес ...», – деп баяндады солтүстік армиясының генералы Дардана өз императорына. Ақыр аяғында цин өкімет орындары өз әскерлерін Қазақстаннан кері шақырып алуға мәжбүр болды. Император Цян-Лун былай деп мәлімдеді: «Қазақтар алыста жатқан тайпа болып табылады. Бір қашқын - Әмірсанаға бола үлкен армия ... Сондықтан әскерді болашақта қайтадан аттандыруға тырысу үшін оларды даладан уақытша әкетеміз» [8,250 б.]. Құжаттардан көріп отырғанымыздай, Абылай өзінің Қытайға бодандығын іс жүзінде мойындаған жоқ, керісінше мәмілегерлік бітім жасалды. Қазақ елшіліктері 1757 жылы – Тарбағатайға, 1759 жылы – Ертістің жоғарғы ағысындағы жерлерге, 1760 жылы Іленің жоғарғы ағысына өз құқықтарының танылуына қол жеткізді. М.Әбдәкімнің көрсетуінше 1755-1756 жылдары Жабай батыр Жетісу жерінде Абылай ханмен бірге жүргент[3,92-93бб]. Міне осы аталған жетістіктерге Жабай батырдың да қосқан үлесі зор болды деп айта аламыз.

Қытайлардың қауіпі басылған соң, Абылай хан өмірінің соңғы 15 жылын Орта Азия хандықтарына қарсы тынымсыз күреспен өткізді. Қазақстанның оңтүстік шептері де біртұтас мемлекеттің құрамдас бөлігі ретінде Абылайдың жоспарына енді. Алғаш рет 1763-1765, кейіннен 1767 жылдары Абылай 40 мыңға жуық әскерімен Қоқан билеушісі Елдана бекпен соғыс жүргізіп Ташкент, Түркістан, Сайрам, Шымкент қалаларын қайтадан қазақтар иелігіне бағындырды. Мұнда Абылай Қоқанның билігіне өте бастаған тау қырғыздарын тас-талқанын шығарды, Ферғана жазығындағы 30 мыңға жуық қырғыздарды Көкшетау даласына көшіріп әкеліп қоныстандырады. 1762 жылы ол қарақалпақтарға да жорық жасады және сол арқылы ұлы жүз рулары мен қоңыраттардың ескі замандардан бері қазақтардың жері болып келген Сырдария өңіріндегі қоныстарын иеленуіне мүмкіндік берді. Тарихта 1779 жылы қазақ пен қырғыздың арасындағы «Жайыл қырғыны» деген соғыс бар. Жасы 80 асқан қырғыздың Жайыл дейтін ірі манабының жасақтарын бүгінгі Меркі, Қордай аумағының жері үшін болған қырғында тасталқанын шығарған оқиғаның бел ортасында Жабай батырдың жүргені туралы М.Әбдәкімұлы жан-жақты баяндаған [3,93-95 бб]. Жабай батырдың осындай ірі оқиғалардың бел ортасында жүрмесе, оның аңыз-шежірелерге түсуі неғайбыл болар еді.

Абылай Ташкенттің қазақ хандығы үшін маңызы зор екендігін жете түсінген саясаткер. Ташкент өңірі Абылайға бөтен жер емес, ол «ақтабан шұбырынды» жылдарында Төле бидің түйесі мен жылқысын баққан аумақ. Абылайдың Ташкентте бір жыл тұрған кезі осы 1765-66 жылдар болуы керек. Абылай қайтыс болғанға дейін Ташкентті қазақ билеушілері мен оларға ықпалы күшті қожалар басқарды. Абылай Бұхара хандығымен шиеленіскен жылдары үнемі Ташкентте қала алмас еді. Оның Арыс өзенінің бойындағы Ханқорғанда ставкасы болды. Осы ставкасінен қазақ-бұхара қатынасына бақылау жасады. Бірнеше мәрте осы ставкаде жиын өткізген. Осы қамалда Бұхарамен бейбіт мәмілеге келуге шешім қабылданған. Абылай ханның қайтыс болған жері де осы Ханқорған қамалы болыпты. Оның денесін киізге орап, су құя отырып, Арыс өзенінің бойымен Түркістанға жеткізілгендігін жергілікті «Мадани» ауылының тұрғындары ауыздан-ауызға келіп жеткен әңгіме деп айтады[9].

Абылайдың өлімінен кейін бұхаралықтар қайткенде де Ташкенттегі қазақтардың, дәлірегі Абылай әулетінің билігін жоюға кірісті. Сол кезде өмір сүрген куәгерлерінен жазып алған XIX ғасырда өмір сүрген өзбек тарихшысы Мұхамед Салих Ташканди:

«Жүніс қожаның қазақ тайпаларына деген өшпенділігі шектен шығып кетті. Бағынбаған, зекет төлеуге наразы қазақтарды аяусыз дарға асты, бастарын үйіп қойды, олардың шабуылдарына тойтарыс беру үшін биік дуалдар соқтырды» [10,123б] деп жазады

XVIII ғасырдың соңына келіп Ташкент сыртқы билеушілердің ықпалынан толық азат болғанымен қала төрт бөлікке бөлініп басқарылды. Олардың арасындағы өзара қайшылықтар тоқтамады. Қазақтар саны жағынан ең көп этнос саналды. М.Салих көрсеткендей бұқаралықтардың ықпалындағы Жүніс қожаның қазақ тайпаларына деген өшпенділігі өшігіп кетсе, оған қарсы немесе мәмілегерлікке Жабай секілді батырлардың араласары хақ. Неліктен бас көтеріп жазаламады? деген заңды сұрақ туады. Егер Жүніс қожа қазақтардың қатты қарсылығына тап болғанда, ол оқиғалар тарих беттеріне түсер еді. Жүніс қожаның «қазақтарды аяусыз дарға асуы, бастарын үйіп қою ісінде» шарифат пен мағрифат қағидаларының қолданылуы ықтимал деп болжаймыз. Заң күшісіз және насихатсыз мұншама адамдардың құрбандығына бару өте қауіпті.

Жүніс қожа Ташкентті 1784-1801 жылдары, кей деректерде 1805 жылға дейін басқарды делінеді. Ол өз атынан күміс пен алтын ақша шығарған. Бұл Ташкенттің дербес билік пен дәулетке ие ірі орталық болғанынан да дәлел. Жоңғардан, қытайдан жапа шеккен қазақтар неліктен ташкенттіктерден бұл күйге түсті? Бұл өз алдына талқыланатын тақырып, ал Жабай батырдың әулиелікке бет бұруы, оны мойнына алуы да осы шақта болған ба деген сәуегей ой келеді. Сопылық діни-танымның үстем құрып тұрған сол кезеңде, қожа молда, қожа ишанның алдын кесу үлкен әдепсіздік саналаған. Жабайдың әкесі Қазыбек қажының Сейіт Исахан ишанның тәрбиесінде болған. Онымен бірге қажылық сапарда болып қайтқан. Қазыбек қажының жеті ұлының ішінен тек Жабайдың әулие атануы көп нәрсені аңғартса керек. Ол кездердегі қажылар бай, дәулеті асқандар санатында болса, кедей-кепшіктердің Түркістанға жасаған зиярат сапары «кіші қажылықпен» тең атанып жүрген кезеңі.

Жабай батырға «тоқсаба» деп атақ берген кім?. Және мұның қандай мәртебе болғандығын тарихшылар дәл көрсете алмайды. Десек те, «тоқсаба» бірқатар рулардың ұраны, солардың ішінде бірқатар қарақалпақ тайпаларында және кіші жүздің байбақтысының бір атасында сақталып қалған ұран. Батыс қыпшақтардың бір әулетінің атауы «тоқсаба» деп аталған. Есім хан, Салқам Жәңгір, Тәуке хандар тұсында «тоқсаба» деп ұрандатып ту ұстаған батырлардың болғандығы ауыз әңгімелерде айтылады. Сонымен қатар, сарайда әскери дәріс берушілерді «тоқсаба» деп атаған деген де жансақ мәлімет бар. Демек, «ту ұстаушы», «ұран көтеруші» тоқсабаларға көбіне «дауысы қатты, дуалы ауызды, арқалы» батырлар сайланған, олар жауынгерлердің рухын көтеріп, қолдың алдыңғы шебінде жүрген болып шығады. Немесе алдыңғы шепте ту ұстаушыларды, айқайлап алға ұмтылушы жауынгерлерді үйретушіні «тоқсаба» дейді деп топшылаймыз.

Қорыта айтсақ, тарих әркімнің отан мен халық алдындағы еңбегін өз орнына қойып, оларға әділ бағасын беріп отырады. Тарих ұлтының рухани дамуына, туған жерінің өсіп-өркендеуіне үлес қосқан және ерлікпен елін қорғаған перзентін жадында мәңгі сақтайды. Олар туралы зерттеулер ғасырдан-ғасырға жалғасып, дәріптеле береді. Тарихтың жады солай. Жабай бабаның туғанынан ерекше болып туылғандығы және жастайынан игі жақсылар мен ау ирнй (шсйғ, мкенрзы дуалы кісілердің көзіне түсуі оның бойында ерекше қасиеті бар пенде болғандығын көрсетеді. Батыр және әулие атануының өзі сол қасиеттердің бойында туа біткендігінің дәлелі.

Әдебиеттер тізімі

1. Әбжанов Х. Ұлттық және ортақ түркі тарихын зерттеу методологиясы., «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы № 4
2. Н.Назарбаев «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» бағдарламалық мақаласы./ «Егемен Қазақстан» газеті, 12 сәуір 2017 жыл.
3. Ақ тулы Сіргелі Жабай батыр. ғылыми-танымдық зерттеулер жинағы. *Құрастырған: Н.Қапалбекұлы.* / Алматы, «Жамбыл» баспасы.2019.-448 б.

4. Мұхтар Қожа. «Алтын Орданың беклербегі - Ойсыл баба». //«Егемен Қазақстан» газеті, 1 тамыз 2018 жыл.
5. Иброхимов Н. Ибн Баттута ва унинг Урта Осиёга саехати. Тошкент.- 1993. 103 б.
6. Абдәкімұлы М. «Ойсыл шежіресі». «Кітап» баспасы. Шымкент. 1996 ж.
7. Абусейтова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. Алма-Ата., «Наука», 1985, 91-93 стр.
8. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. – Алматы, 2010. – 3 том. – 768 б.
9. Айтай Б.С. Ханқорған. мақала / «Оңтүстік Қазақстан» газеті. 3 наурыз. 2011
10. Мухаммад Салих-ходжа Ташканди «Тарих-и-джадида-и Ташканд. Рук. ИВ АН Узбекистана, № 7791, №5732. Интернет-инфо

Аннотация: В статье раскрываются факты событий XVIII века, который является вершиной развития института батыров, повышающий познавательные взгляды исторической науки, и о временах Лихолетье, в том числе, роль Жабай батыра внутри этих событий. По рассуждению автора, в крупных событиях произошедших в то время в Ташкенте и его окрестностях, в основном участвовали батыры, среди них охарактеризован личностное служение, в молодости батыра, в годах старости святой – почтенного Жабая. Просматриваются мысли Жабай батыра о казахо-калмыкской, казахо-кыргызской и казахо-бухарской напряженности. Ташкент - это место, где живут и работают многие великие сыны нашего народа. Большая часть жизни деда Жабай батыра прошла через этот город и прилегающую к нему территорию. Я глубоко восхищаюсь действиями сегодняшних поколений его предков, которые стремились служить стране и прославлять его.

Abstract: The article reveals the facts of the events of the XVIIIth century, which is the pinnacle of the development of the institute of batyrs, which enhance the cognitive views of historical science, and about the times of Zar-zaman, including the role of Zhabay Batyr within these events. According to the author, in the major events that took place at that time in Tashkent and its environs, mainly participated the batyrs, among them was characterized the personal service of venerable Zhabay, who in early life was the batyr, in the years of old age acknowledged as the saint. There are viewed the thoughts of Zhabay Batyr about Kazakh-Kalmyk, Kazakh-Kyrgyz and Kazakh-Bukhara tensions. Tashkent is the place where many great sons of our people live and work. Most of the life of his grandfather Zhabay Batyr passed through this city and the surrounding area. I deeply admire the actions of today's generations of his ancestors, who sought to serve the country and glorify it.